

FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR: SEMANTIK, STRUKTURAVIY VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLAR

Jamoliddinova Dilnoza Mirhojiddinova,

Qo'qon davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

Mashrabjonova Shahrizoda G'olibjon qizi,
tayanch doktorant.

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v18i.1603>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 15-aprel 2026-yil

Tasdiqlandi: 17-aprel 2026-yil

Jurnal soni: 18-A

Maqola raqami: 43

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ

СЛОВА

frazeologiya, frazeologik birliklar, idiomatiklik, semantik motivatsiya, kontekstual barqarorlik, kollokatsiya, formulaik til, korpus lingvistikasi, lingvistik maktablar, zamonaviy tilshunoslik

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Mazkur maqolada frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va funksional xususiyatlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologiyaning tilshunoslikdagi o'zmi, uning nazariy asoslari hamda turli lingvistik maktablar doirasida shakllanish va rivojlanish bosqichlari yoritiladi. Xususan, sovet-rus, Yevropa va ingliz tilshunoslik an'alarida frazeologik birliklarning tasnifi, idiomatiklik darajasi, kontekstual barqarorligi va nutq jarayonidagi qo'llanish xususiyatlari qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Shuningdek, maqolada frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, komponentlararo munosabatlari hamda ularning metaforik va metonimik asoslari tahlil qilinadi. Strukturaviy jihatdan frazeologizmlarning turg'unligi, sintaktik moslashuv darajasi va transformatsion imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Funksional nuqtayi nazardan esa ularning kommunikativ jarayondagi ekspressivlikni oshirish, baholovchi munosabatni ifodalash va milliy-madaniy axborotni uzatishdagi roli ochib beriladi. Tadqiqot davomida zamonaviy lingvistikaning korpus, kognitiv va pragmatik yondashuvlari elementlaridan foydalanilib, frazeologik birliklarning real nutqdagi ishlatilish holatlari ham e'tiborga olinadi. Olingan natijalar frazeologiyaning nafaqat an'anaviy tilshunoslik, balki zamonaviy raqamli kommunikatsiya va madaniyatlararo muloqot jarayonlarida ham muhim ahamiyat kasb etayotganini ko'rsatadi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 15 april 2026

Approved: 17 april 2026

Volume: 18-A

Paper number: 43

KEYWORDS

phraseology, phraseological units, idiomatcity, semantic motivation, contextual stability, collocation, formulaic language, corpus linguistics, linguistic schools, modern linguistics

ANNOTATION

This article analyzes the semantic, structural and functional properties of phraseological units based on a comprehensive approach. The study highlights the role of phraseology in linguistics, its theoretical foundations, and the stages of its formation and development within various linguistic schools. In particular, the classification of phraseological units in the Soviet-Russian, European and English linguistic traditions, the level of idiomatcity, contextual stability and features of their use in the speech process are studied comparatively. The article also analyzes the semantic integrity of phraseological units, inter-component relationships and their metaphorical and metonymic foundations. Structurally, the stability of phraseologisms, the level of syntactic adaptation and transformational possibilities are considered. From a functional point of view, their role in increasing expressiveness in the communicative process, expressing an evaluative attitude and transmitting national-cultural information is revealed. During the study, elements of corpus, cognitive and pragmatic approaches of modern linguistics are used, and cases of use of phraseological units in real speech are also taken into account. The results obtained show that phraseology is of great importance not only in traditional linguistics, but also in modern digital communication and intercultural dialogue processes.

Kirish. Hozirgi davr tilshunosligi globalizatsiya, raqamli kommunikatsiya va madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi bilan bog'liq holda yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Til nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy, madaniy va kognitiv jarayonlarni aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida tilning yangi shakllari, yangi birliklari hamda kommunikativ strategiyalari yuzaga kelmoqda. Bu esa tilshunoslik oldiga tilning zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini chuqur o'rganish vazifasini qo'yadi. Shu nuqtai nazardan, frazeologiya ham bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki frazeologik birliklar tilning nafaqat leksik boyligini, balki uning milliy-madaniy xususiyatlarini ham o'zida mujassam etadi. Zamonaviy kommunikatsiya jarayonida, xususan, internet-diskursda frazeologik birliklar faol qo'llanilib, yangi kontekstlarda yangi ma'no qirralarini hosil qilmoqda. Ba'zan esa an'anaviy frazeologizmlar qisqarib, transformatsiyaga uchrab yoki yangicha shaklda namoyon bo'lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Frazeologiya tilshunoslikning tildagi tayyor, ko'pincha obrazli va ko'p so'zli birliklarni o'rganuvchi bo'limi sifatida turli ilmiy maktablar doirasida bosqichma-bosqich rivojlangan. Dastlab Jeneva maktabi vakillari, xususan Sh. Bally frazeologik birliklarni stilistik hodisa sifatida talqin qilib, ularning nutqdagi ekspressiv va funksional ahamiyatini asoslab berdi [1]. Keyinchalik Praga lingvistik maktabi ushbu birliklarni kommunikativ vazifalari nuqtai nazaridan o'rganishga e'tibor qaratdi.

XX asrda rus tilshunoslik an'anasida frazeologiya alohida nazariy yo'nalish sifatida shakllanib, V.V. Vinogradov tomonidan frazeologik birliklarning semantik tasnifi ishlab chiqildi [2]. N.N. Amosova esa frazeologizmlarni ularning kontekstual barqarorligi asosida tahlil qilib, ularni turli guruhlariga ajratdi [3]. G'arb tilshunosligida esa J.R. Firth va J.

Sinclair ishlari natijasida frazeologiya kollokatsiya va korpus lingvistikasi doirasida izohlanib, til birliklarining real nutqdagi qo'llanishiga alohida e'tibor qaratildi [4]. Zamonaviy kognitiv yondashuvlar, jumladan, Lakoff va Johnson nazariyalari frazeologiyani metaforik tafakkur mahsulii sifatida tushuntirsa, konstruktsiya grammatikasi uni tayyor konstruktsiyalar tizimi sifatida izohlaydi.

Shunday qilib, frazeologiya turli nazariy yondashuvlar asosida rivojlangan bo'lib, bugungi kunda u tilning semantik, stilistik, kognitiv va pragmatik jihatlarini o'zida mujassam etgan kompleks tadqiqot sohasi sifatida namoyon bo'ladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va funksional xususiyatlarini yoritish uchun kompleks lingvistik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotda tavsifiy (deskriptiv), qiyosiy-tahliliy hamda komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tavsifiy metod orqali frazeologik birliklarning umumiy lingvistik xususiyatlari, ularning til tizimidagi o'zmi va asosiy belgilari yoritildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida o'zbek, rus va ingliz tilshunoslik an'analari doirasidagi frazeologik birliklar talqini va tasnifi o'zaro solishtirildi. Komponent tahlil metodi esa frazeologik birliklarning semantik tuzilishini, ya'ni ularni tashkil etuvchi leksik komponentlarning ma'no munosabatlarini aniqlashda qo'llanildi.

Shuningdek, korpus lingvistikasi va kontekstual tahlil elementlaridan foydalanilib, frazeologik birliklarning nutq jarayonidagi real qo'llanilish holatlari ham ko'rib chiqildi.

Natijalar. O'zbek adabiy tilida *frazema/ibora* asosan ko'p so'zli turg'un birlikni, *parema* esa maqol, matal va aforizm kabi butun shakl gaplarni bildiradi.[5] Ingliz tilida *idiom, phraseeme, set phrase, MWE* tushunchalari taxminan shunga mos keladi, lekin frazeologiyaning aniq chegaralari hamon bahsli. Keyingi bo'limda frazeologik birliklarning

Vinogradov, Amosova, A. Kunin kabi mutaxassislar taklif qilgan klassifikatsiyalari va o'zbek frazeologiyasi an'anasidagi toifalar (negativ/pozitiv ma'no, metaforik, stilistik turlar va h.k.) batafsil tahlil qilinadi.

Frazeologik birliklarning strukturaviy, semantik, sintaktik, stilistik va pragmatik xususiyatlari ham diqqat markazida bo'ladi. Strukturaviy nuqtayi nazardan frazeologik birliklar kamida ikki mustaqil so'zdan tashkil topgan bo'lib, ularning yozilishi, talaffuzi va grammatik qurilmasi erkin birikmalardan farqlanadi. Masalan, *buzoqning yugurgani somonxonagacha* iborasidagi uch mustaqil so'z "behuda" yagona semantik birlikka tenglashadi, ya'ni barcha komponentlar o'z mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotadi. Semantik jihatdan frazeologizmlar ko'pincha yorqin obrazli ma'no beradi, ya'ni bir yoki bir nechta metaforik yoki metonimik yo'l bilan obrazlangan fikrni tashiydi. Sintaktik xususiyatlarga oid qilib, frazeologik birliklar transformatsiya (masalan, passiv, o'zgartirish, sinonim o'rni) darajasida ma'lum darajada turg'un bo'ladi. Stilistik va pragmatik nuqtai nazardan, frazeologizmlar nutqda ifodadorlik, baholovchi, ijtimoiy yoki madaniy xabarlarini kodlashi mumkin. Misol uchun, "ko'ngli qora" iborasi inglizcha *black-hearted* ga mos keladi, ikkalasi ham salbiy baho beradi, lekin ularning milliy kontekstdagi ishlatilishi o'zaro farq qiladi.

Frazeologiyaning nazariy rivoj yo'lida bir qancha muhim maktab va yondashuvlar ajralib turadi. Birinchi bosqich – frazeologik birliklarni leksik birlikdan farqlashga intilish – Jeneva stilistik maktabi (Sh. Bally, 1909) tomonidan qo'yildi. Bally frazeologik birliklarni "tayyor fraza" (unité phraséologique) deb ataluvchi mustahkam stilistik birliklar sifatida ko'rib, ularni alohida o'rganish zarurligini ta'kidladi. 20-asrning birinchi yarmida Praga lingvistik doirasi funksionalist yondashuvda til birliklarini tahlil qila boshladi. Vilém Mathesius (1882–1945) boshchiligidagi Praga maktabi (1926-yildan) til birliklarini ularning kommunikativ va struktur funksiyalari bilan bog'liq o'rganish tarafdori bo'ldi. Bu an'anada frazeologik birliklar tilning ifoda va mazmun jabhasi ortasidagi murakkablikni aks ettiradi, ya'ni frazemalar odatda ifoda jihatdan mazmundan murakkabroq bo'ladi (masalan, "buzoqning yugurgani somonxonagacha" iborasida uch mustaqil so'zning semantik bog'liqligi yo'q, lekin birgina "behuda" ma'nosi paydo bo'ladi). Sovet va rus tilshunoslik an'analarda frazeologiya mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib, frazeologik birliklarni semantik motivatsiya darajasiga ko'ra tasniflashga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, V.V. Vinogradov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif frazeologik birliklarning idiomatiklik darajasini aniqlashga xizmat qilsa, N.N. Amosova ularni kontekstual barqarorlik mezoniga asoslanib tahlil qildi. Bu yondashuvlar frazeologik birliklarning semantik tuzilishini chuqurroq anglash imkonini berdi.

Ingliz tilshunoslik maktabida esa frazeologiya ko'proq nutq jarayonidagi real qo'llanish nuqtai nazaridan o'rganildi. J.R. Firth tomonidan ilgari surilgan kollokatsiya nazariyasi so'z ma'nosini uning kontekstual qo'shnilari orqali aniqlash mumkinligini asoslab berdi. Keyinchalik J. Sinclair korpus lingvistikasi asosida "idiom principle" g'oyasini rivojlantirib, til birliklarining katta qismi tayyor yoki yarim tayyor konstruksiyalar shaklida qo'llanishini ta'kidladi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa formulalik til konsepsiyasi rivojlanib, bunday birliklarning nutqni tez va samarali tashkil etishdagi psixologik ahamiyati alohida ko'rsatib o'tilmoqda.

Shunday qilib, turli lingvistik maktablar doirasida frazeologiya turlicha yondashuvlar asosida o'rganilgan bo'lsa-da, ularning barchasi frazeologik birliklarning barqarorligi, semantik yaxlitligi va nutqdagi tayyor holda qo'llanishi kabi umumiy xususiyatlarini e'tirof etadi. Natijada frazeologiya zamonaviy tilshunoslikda kompleks, ko'p qirrali va dolzarb tadqiqot sohasi sifatida shakllandi.

Ko'p so'zli birlikni ifodalash uchun turli atamalar ishlatiladi. O'zbek tilshunosligida *frazema* atamasi ko'pincha idiom yoki *set phrase* ma'nosida ishlatiladi. O'zbekcha frazema boshqa manbalarda "ko'chma ma'noli tayyor ibora" deb ham ataladi. Shuningdek, tilshunoslar *frazema* atamasiga ko'plab sinonimik atamalarni (frazeologik ibora, frazeologik birikma, ibora va h.k.) umumiy ko'rinish sifatida ifoda qiladi. Darslikda frazeologiya soha birligi frazema deb belgilanadi va leksik predmetlar (misol, soz leksemasi) singari frazema atamasini analogiya yo'li bilan kiritadi. Qisqasi, frazema – bu tilda mustahkam tuzilib, o'ziga xos ma'no beruvchi ibora. Masalan, "boshi osmonga yetdi", "tomdan tarasha tushganday", "ko'zining o'q qorasi" kabi ko'p so'zli iboralar o'z mustaqil so'z ma'nolari bilan mutlaqo bog'liq bo'lmay, alohida frazema hisoblanadi.

Ulardan farqli o'laroq, *parema* atamasi kengroq frazeologiya doirasiga kiruvchi adagiy ifodalarni bildiradi. Paremalar odatda butun gap shaklida

kelib, o'z holicha ko'chma ma'no kasb etadi, masalan, maqollar va matallar. Ular sintaktik jihatdan gap bo'lib, ko'pincha to'liq gap shaklida ifodalangan bo'ladi. O'zbekiston frazeologiya darsligida parema masalasi ham ko'rib, maqol, matal, aforizm kabi turlar butun gap sifatida ko'rib chiqiladi va frazeologiya "keng doirada" bu birliklarni o'z ichiga olishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Muhokama. Ingliz tilida esa *idiom* yoki *phraseological unit* atamalarini o'tkir semantik o'ziga xoslik va mustahkamlikni anglatadi. *Set phrase*, *fixed phrase* kabi atamalar ham kamroq kompozitsion bo'lgan ifodalarni ta'riflash uchun ishlatiladi. Yaqinda tilshunoslikda *multiword expression* (MWE) atamasi paydo bo'ldi, unda idiomlar, kollokatsiyalar, boshqa frazeologizmlar ham bir guruhga kiradi. MWE kontsepsiya sifatida tilni qayta ishlash va NLP sohasida keng qo'llanilmoqda: u ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat, birlik ma'noda ishlatiladigan iboralarini umumiy ataydi. Misol uchun, inglizcha "kick the bucket" (o'lmoq), "spill the beans" (sirni oshkor etmoq) kabi birikmalar mutlaqo idiomatik bo'lib, komponent so'zlar ma'nosidan kelib chiqib tushunib bo'lmaydi.

Frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va funksional xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular til tizimida oddiy leksik birliklardan keskin farq qiluvchi murakkab lingvistik hodisa hisoblanadi. Tadqiqot natijalari frazeologizmlarning nafaqat tilning obrazli va ekspressiv imkoniyatlarini kengaytirishini, balki milliy-madaniy tafakkurini ham aks ettirishini tasdiqlaydi.

Semantik jihatdan frazeologik birliklar ko'pincha to'liq yoki qisman idiomatiklikka ega bo'lib, ularning umumiy ma'nosi tarkibiy qismlar ma'nosidan bevosita kelib chiqmaydi. Bu holat V.V. Vinogradov tomonidan ta'kidlangan "semantik yaxlitlik" tamoyilini yana bir bor tasdiqlaydi. Ayniqsa, metaforik asosga ega frazeologizmlar nutqda kuchli obrazlilik va baholovchanlikni yuzaga keltiradi. Masalan, o'zbek va ingliz tilidagi ekvivalent iboralar bir xil semantik yukni tashisa-da, ularning madaniy kodlanishi turlicha bo'lishi mumkin.

Strukturaviy nuqtayi nazardan frazeologik birliklar turg'un so'z birikmalari sifatida erkin sintaktik o'zgarishlarga kamroq moyil ekani kuzatildi. Bu ularning barqarorlik darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Biroq zamonaviy nutq, ayniqsa internet-diskursda, frazeologizmlarning qisqarishi, transformatsiyaga uchrashi va intertekstual o'zgarishlarga duch kelishi kuzatilmoqda. Bu holat frazeologik tizimning dinamik tabiatga ega ekanini ko'rsatadi.

Funksional jihatdan frazeologik birliklar nutqda ekspressivlik, baholash va pragmatik ta'sirni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Ular kommunikativ jarayonda nafaqat ma'no yetkazish, balki tinglovchiga emosional ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Bu esa ularning stilistik ahamiyatini yanada oshiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, rus tilshunosligida frazeologiya ko'proq semantik tasnif asosida rivojlangan bo'lsa, ingliz tilshunosligida kollokatsion va korpus yondashuv ustunlik qiladi. O'zbek tilshunosligida esa an'anaviy va funksional yondashuvlar uyg'unlashgan holda rivojlanib bormoqda. Bu esa frazeologiyani ko'p qirrali ilmiy tadqiqot sohasi sifatida yanada boyitadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikda ko'p so'zli birliklarni ifodalash uchun turli atamalar qo'llaniladi va ularning mazmuni hamda qo'llanish doirasi tilga va ilmiy an'anaga qarab farqlanadi. O'zbek tilshunosligida "frazema" atamasi keng qo'llanilib, u ko'chma ma'noga ega bo'lgan, barqaror va tayyor holda nutqda ishlatiladigan iboralarini anglatadi. Bunday birliklar alohida so'zlarning oddiy yig'indisi emas, balki yaxlit semantik tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, frazeologiya doirasida "parema" kabi kengroq tushunchalar ham mavjud bo'lib, ular maqol, matal va aforizm kabi butun gap shaklidagi turg'un ifodalarni o'z ichiga oladi. Bu birliklar sintaktik jihatdan gap shaklida bo'lsa-da, semantik jihatdan yaxlit va ko'chma ma'noga ega bo'lishi bilan frazeologik tizim bilan uzviy bog'liqdir. Ingliz tilshunosligida esa "idiom", "phraseological unit", "set phrase" kabi atamalar bilan bir qatorda, zamonaviy yondashuvlarda "multiword expression (MWE)" tushunchasi keng qo'llanilmoqda. Ushbu atama ko'p so'zli birliklarning umumiy kategoriyasi sifatida qaralib, idiomlar, kollokatsiyalar va boshqa turg'un birikmalarni birlashtiradi hamda ayniqsa kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt sohasida muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, frazeologik birliklar tilning semantik boyligi, obrazliliigi va milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Ularni turli lingvistik yondashuvlar asosida o'rganish til tizimini chuqurroq anglash, shuningdek, zamonaviy kommunikatsiya va texnologik jarayonlarda til birliklarining o'rini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Berdialiyev A. va Ermatov I. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, Frazeologiya, Leksikografiya). – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – B.155–156.

2. Praga Lingvistika doirasi haqida: Mathesius V. rahbarligida faoliyat 1928–39-yillarda olib borilgan; tilni funksional-structural talqin qilishda asosiy maktab hisoblanadi.

3. Praga Lingvistika doirasi haqida: Mathesius V. rahbarligida faoliyat 1928–39-yillarda olib borilgan; tilni funksional-structural talqin qilishda asosiy maktab hisoblanadi.

4. Xudoykulov S. Frazeologik birlik va uning o'ziga xosligi// Til va adabiyot, 2019, №4. – B.12.

5. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц. – М., 1973.

6. Амосова Н.Н. Основы английского фразеологии. – М., 1963.

7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – University of Chicago Press, 1980.

8. Fillmore C.J., Kay P., O'Connor M.C. Idiomaticity and Syntax: The Let Alone Construction, 1988. Language, 64(3). – P.501–538.